

**РЕЛИГИОЗЕН ТУРИЗЪМ ИЛИ НАЧЕНКИ НА
ПОКЛОННИЧЕСТВО?
(Изследване на отделен случай – пътувания до
Метеори, Гърция)**

Маргарита Карамихова
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

**RELIGIOUS TOURISM OR BEGINNINGS OF PILGRIMAGE?
(A Case Study of the Tours to Meteora Monasteries, Greece)**

Margarita Karamihova
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Abstract

This article presents some of the results from a study of tourist tours to Holy Meteora, Northern Greece, one of the most popular destinations for short-term tourism in contemporary Bulgaria. The aim of this study is to objectively measure, identify, and characterize those tours having (or declaratively designed as having) some characteristics of pilgrimage or religious tourism as a newly emerging phenomenon in post-socialist Bulgaria in a real context, where real choices made by tourists are observed. The main questions to be explored are: if tourism to holy shrines still remains a “pure” tourist trip; if religious tourism to holy places traces its path to turn into a pilgrimage; what the reasons for the observed processes and who the agents to manage this complex process are

Key words: *Holly shrines, pilgrimage, tourism, networks, pos-socialism*

Изследователският метод

Емпиричните етноложки данни, които са основа на този текст, са събирани по време на три туристически пътувания с различни групи до Метеори през пролетта на 2007, 2008 и 2010 г. Бяха проведени общо 60 полуструктурирани интервюта с туристи, избрали три-

дневни пътувания до Метеори. Включеното наблюдение позволи да бъдат регистрирани практиките и духовните нагласи на около 120 туристи по време на посещенията на манастирите и по пътя. По-голямата част от тях живеят, работят или са пенсионирани в София. Интервюираните туристи принадлежат към различни възрастови, полови и социални групи. Туристическите агенции също са различни. Така и „ключовите информатори” или „преките агенти” – екскурзоводите (две млади жени и един млад мъж), които предоставяха информация и дирижираха ритъма и практиките по време на екскурзиите, бяха личности с различен опит и познания. При всяко пътуване бяха фотографирани както туристите, така и посетените места. Направените фотографии помогнаха да бъдат регистрирани и анализирани някои аспекти на промени в свещеното пространство, свързани с продължителния процес на взаимодействие между туристите и светите места, които те посещават; да бъде отчетена степента на религиозното преживяване и напрежение на туристите и да бъдат проучени някои от местните символи, които изпращат директни послания към посетителите.

Методологически бележки

Статията е структурирана в съответствие с концепцията за изследването на туризма като проучване на личността, изведена извън нейния – неговия обичаен хабитат; като проучване на специфичен бизнес, който отговаря на нейните – неговите потребности и на влиянието, което те едновременно (тя – той и бизнесът) упражняват върху социокултурната, икономическата и физическата среда, в която действат за времето на пътуването (Jafari 2001). Туризмът е система за обмен на ценности. Той създава инструментална връзка, която активира вътрешни ресурси и външни ценности (Fischer 2003). В своята ранна теоретична разработка Коен (Cohen 1974: 74) постулира, че туризмът е вид временно поклонничество, но по-късно той коментира и поклонничеството, и туризма като различни феномени. Ранните му търсения са свързани с целта на туризма като символ и със специфичната мотивация на туристите. В началото на 90-те години на XX в. започнаха интензивни академични дебати, свързани със сходствата и различията между туризма и поклонничеството (Ambro-

sio 2007: 84). И поклонничеството, и туризмът са дейности, които са свързани с три оперативни елемента: печалба, свободно време и социална възможност за пътуване (Ambrosio 2007: 84). Ключовата характеристика на поклонничеството е духовната връзка между човека и Бога. Поклонничеството най-често е продължително пътуване до свято място в потвърждение на религиозната посветеност на поклонника. Ако човек тръгва на път, който може да е избран по религиозни причини, но реалната причина тя – той да стъпи на пътя се крие в стремежа към почивка, забавление или любопитство към непознати места, без съмнение имае случай на религиозен туризъм. Религиозният туризъм се отличава от поклонничеството не само по степента на религиозност на участниците, но и поради включването на пътешествениците в различни туристически атракции – разходки, изпробване на местната кухня, спортуване и пр. Същностната разлика между поклонничеството и религиозния туризъм не се крие само в различната мотивация (или набор от мотиви) и нивото на духовна готовност, но и в управлението на достъпа. Под „управление на достъп“ разбирам степента на включване – изключване на пътешественика в цялостната ритуална система и религиозни практики на святото място. В същото време не бива да се забравя, че обект на изследването е процес, който може в даден момент да промени посоката си: туристът да се превърне в поклонник и обратното. Под „турист“ тук се разбира индивид, който за определено време се е освободил от всекидневните си задължения и отговорности и доброволно посещава отдалечено от дома му място, за да изпита някаква промяна.

В трите изследвани групи „чистите туристи“ съставляваха внушителна част, поне в началото на пътя. През цялото време на теренната работа при пътуванията основен императив бе класическият постулат на В. Търнър: „туристът е половин поклонник, ако приемем, че поклонникът е половин турист“ (Turner & Turner, 1978: 20).

Мнозина изследователи разглеждат туризма като система. Гън (Gunn 1988) дефинира туризма като сложна индустрия, съставена от множество дейности в обществения и частния сектор. Смит (Smith 1993) допълва, че туристическият продукт е резултат от процес, чрез който създаването на удобства и услуги от множество фирми е насочено към конкретно цялостно усещане за уникална ценност у клиен-

тите. В този текст е използван моделът на Лейпер (Leiper 1990) като теоретична основа за изграждане и анализ на структурен модел на наблюдаваното явление – туристите преминават през три основни зони, в които изпълняват съответните си роли. Първата зона е разположена в обичайното домашно пространство, където започва и завършва пътуването. Това е мястото, в което се извършва проучване и планиране на пътешествието. Втората зона е пътят, по който пътешествениците достигат до избраното място и по който се завръщат. Поради натрупания нов опит и емоции, както и оформящите се оценки, пътят към дома стои на особено внимание на изследователите. Третата зона, идентифицирана от Лейпер, е пространството, към което е насочено пътуването. В тази зона пътешественикът се включва в много дейности – разходки, почивка, забавления. Последният елемент в модела на Лейпер е туристическата индустрия, която взаимодейства с пътешествениците във всички изброени зони. Би било неприемливо да се извърши просто събиране на действията в трите зони, поради сложната, холистична природа на туризма. Свободното време и туризмът като феномен, породил се от него, налагат холистичен подход, който да ги анализира като многоаспектни явления и процеси. Те се усложняват, когато изследваме хибридна форма, каквато е религиозният туризъм. Динамичната ситуация може да бъде показана чрез най-опростената схема на възможните промени в статуса на участниците в пътуването: туристи ↔ религиозни туристи ↔ поклонници ↔ религиозни туристи ↔ туристи.

За по-доброто разбиране на феномена туризъм, мотивацията е ключова вариабилна (Williams 2004: 7). Факторите, които тласкат хората на път, са свързани със социалнопсихологически мотиви, в които желанието за бягство от всекидневието, престиж, почивка, засилване на родствениите и или приятелските връзки и пр. играят важна роля (Williams 2004: 8). В нашия случай духовното израстване може да се окаже също толкова силен мотив, колкото и любопитството, и стремежът да се научи повече за Източноправославната християнска култура. Изглежда отговорите на възникващите въпроси биха могли да бъдат намерени в основното преживяване, което търси туриста и в оценката, която дава на това, което получава.

Защо Метеори?

Със своите над 300 милиона пътешественици годишно, които тръгват на път по религиозни причини или стават поклонници и носят над 18 милиарда печалба на година, религиозният туризъм се превърна в много важна глобална индустрия, която вече организира и свое Експо (World Religious Travel Association). Традицията на поклонничеството, дълбоко вкоренена във всички културни системи, показва висока резистентност дори в съвременната световна финансова криза. Изначалната идея на християнското поклонничество изпраща на път вярващи със скромни възможности, готови да понесат негодите по пътя като част от духовното изпитание. И днес пилигримите тръгват с многократно по-скромни средства от заможните туристи, но не се отказват от пътя, щом вярата им ги води към светите места. Глобализацията поддържа стабилността на този бизнес. Ако използваме определението на Робертсън за глобализацията като “компресия на света” (Robertson 1992), ще се съгласим, че тя е свързана със скоростта, която пък включва пространствени и времеви премествания (Roudometov 2008: 2). Тази “компресия” на света стана реалност за българските граждани след края на комунистическото управление с либерализиране на режима на пътуване зад граница. Новопридобитата свобода на движение предизвика бум в пътуванията на български граждани зад граница. Този бум бе подпомогнат от различни фактори: първоначалното използване на туристическите пътувания за временна трудова миграция или емиграция в Западна Европа и САЩ (до присъединяването на България към ЕС 2007 г.); куфарната търговия, която се разви като дългосрочен дребен бизнес, изцяло в областта на сивата икономика; потребността да се опознаят различни места и култури; намаляващите възможности да се изпита наслаждение от туризма в България (криминалната “Майоркизация” на българските курорти, които се превърнаха в скъпи бетонни джунгли, предлагащи ниско качество на туристическите услуги) и пр. Българските граждани изпитваха, а и до днес изпитват любопитството да се срещнат лице в лице с „капитализма” (в неговите вероятно похуманни измерения), да се насладят на живота „по гръцки”¹ или да изпитат ориенталския кеф. Бившите врагове, принадлежащи към ня-

кога враждебния алианс НАТО – Гърция и Турция – се превърнаха в най-любимите туристически страни поради непосредствената си близост и гъвкавостта на туристическите си оператори, които откликнаха на потребностите и възможностите на българските туристи. Интензивността на пътуванията се запази и след присъединяването на България към ЕС. Интензифицираха се краткосрочните пътувания тип „дълъг уикенд“, особено по време на националните празници. Северна Гърция е много близко до столицата София², която излъчва интензивни краткосрочни туристически потоци. Туристическите агенции в Гърция показват истинска гъвкавост. Евтините туристически пакети за 2-3 дневни пътувания (около 200 лв. на човек) привлякоха мнозина българи, които предпочитат да прекарат празниците или почивните си дни в Гърция, където е по-евтино, качеството на туристическите услуги е много по-добро от на това, в България; природата и хората са дружелюбни, а и човек може да стигне до топлото море за три-четири часа, което не е възможно, ако реши да пътува от София до Черноморието. Така Северна Гърция стана предпочитано място за туризъм и почивка за мнозина българи.

Религиозният туризъм съставлява важна част от гръцката туристическа индустрия. От началото на 60-те години на XX в. в страната се разгръща широкомащабна стратегия за развитие и рекламиране на религиозния туризъм. Поради специфичната симбиоза между Гръцката православна църква и гръцката национална държава (Roudometov 2008) значителни средства са отделени за реставрирането на православни църкви и манастири от византийската епоха. Плътната идеологическа и административна връзка между църквата и държавата породила нова линия на развитие: Гръцката православна църква поема курс към „отваряне“ и стартира мисионерски дейности „на място“. И от държавата, и от църквата религиозният туризъм се схваща едновременно, и като възможност за мисионерска дейност, и като много печеливш бизнес.

Метеори са разположени в северозападната част на Тесалия, между планинските масиви Пиндос и Козяк. Скупчването на внушителните червени скали, манастирите и монашеските братства са известни по света като „Светите Метеори“. Това е вторият по важност манастирски комплекс в Гърция след Светогорските манастири на

Атон. Според местните легенди, първите отшелници са се установили в Метеори през XI в. (Bekiaris at all 2006: 17). Първите монашески братства са организирани съгласно устава и литургичните правила на атонските манастири през XIV век. В течение на времето върху непристъпните скални образувания са издигнати внушителни манастирски обители. Днес за посетители са отворени шест манастира: Преображенският манастир на Големия Метеор; Манастирът на Варлаам; Манастирът на св. Стефан; Манастирът “Св. Троица”; Манастирът “Русано”; Манастирът на Св. Николай (Anapafsas). Хора и товари са издигани с мрежи, завързани за въжега, навивани на внушителни скрипци. Монасите контролирали достъпа по този категоричен начин.

Процесът на отваряне на манастирите започва в началото на 20-те години на XX в. с изграждането на дялани каменни стълби и мостове. По време на Втората световна война и на Гражданската война в Гърция (1946–1949 г.) някои от манастирите са били изоставени. Според местните жители комунистите окупирали няколко от запуснатите манастирски сгради и нанесли непоправими вреди на иконите и стенописите. Възраждането на Метеори и превръщането му в най-популярното място за религиозен туризъм, отворено и за жени, започва в началото на 60-те години на XX век. Според екскурзовода (2010 г.) това е времето, в което спонтанно възникнали монашески сестринства изиграват ключова роля за възстановяване на запуснати манастири из цяла Гърция. И до днес женските манастири са привлекателни кътчета за отмора и духовно общение.

Туристическите оферти

Трудно е да се намери българска туристическа агенция, която да не предлага пътуване до Метеори. Просто проучване в Google през май 2010 г. показва 209 000 връзки към думата “*Метеори*”. Поне половината публикации са на туристически агенции. Туристическите оферти за посещение на свети места, публикувани в интернет, са обект на продължаващо изследване. Тук ще бъде представен осреднен (най-често предлаган) маршрут:

Първи ден: София – Солун (черквата “Св. Димитър”) – Катарини Паралия (Олимпийската ривиера); **Втори ден:** Катарини Паралия

лия – Метеори (посещение на два манастира) – “Каламбака” – “Св. Петка” и изворите на Афродита в долината Темпи (гръцка вечер в таверна); **Трети ден:** Катарини Паралия – Вергина (гробницата на Филип II Македонски) – София.

Офертите почти не се различават една от друга. По този маршрут и с тези параметри бяха организирани пътуванията през 2007 и 2008 година. Туристическият пакет през 2010 г. бе избран поради това, че се отличаваше рязко от предишните. Маршрутът бе:

Първи ден: София – Солун (църквата “Св. Димитър” и други православни места) – Кастраки (последното село в полите на скалите на Метеори); **Втори ден:** Метеори (посещение на 6 манастира с възможност по желание да бъдат посетени само 4); **Трети ден:** Кастраки – Солун (обиколка на църкви) – София. Пътешествието бе анонсирано като част от “Програма за православна култура св. Княз Борис” (<http://www.iskoni.com/index.html>). В рекламата на фирмата бе обявено, че организира поклоннически пътувания и религиозен туризъм в България и в чужбина. Търсенето по ключови думи в Google показва, че подобни оферти се предлагат от енорийски свещеници, та дори и от пастира на православната ни църква в Атина. Повечето от тях са назовани като „поклонничество”.

Трите пространства:

I. У дома

Подготвителният етап може да бъде възстановен чрез интервютата. Добра изходна точка за изследването са описанието на пътешествениците и на целите, които те съобщаваха:

Първо пътуване (април 2007 г.)

То може да бъде наречено “Пътуването на гимназиалните учители”. Почти половината (23 от 45) участници са гимназиални учители; 10 гимназисти; 12 други туристи. „Учителската група” включва математици, географи, историци, художници, както и техните съпрузи или приятели. Инициатори и сърцевина на групата са учители от частна столична гимназия. По време на пътуването те проявяваха разбиране към проблемите на колегите си от друго училище, които водеха ученици, но „учителската група” действаше като относително затворена общност и почти не общуваше с останалите

пътешественици. Всички интервюирани участници в пътуването заявиха, че целта на пътуването им е „чисто образователна”. Туристите бяха мотивирани да се запознаят с „общото ни културно православно наследство” и да научат повече за „гръцката култура”. В същото време най-важните акценти в разговорите бяха поставени върху забавлението и почивката. Всички участници заявяваха, че са туристи и се държаха като туристи, екипирани с фотоапарати, храна, напитки и пари.

Второ пътуване (април 2008 г.)

То може да бъде наречено „пътешествие на университетските преподаватели”. Цялата група от 43 души се състои от преподаватели в СУ „Св. Климент Охридски” (историци, етнологзи), докторанти и техните съпрузи, и приятели. Пътешествието бе заявено като „образователно и изследователско пътуване”. Преподавателите възприемаха пътуването като част от учебния процес, която ще приближи докторантите до изследваните проблеми. Наблюдението показва, че като цяло групата преживява пътуването като образователна ваканция.

Трето пътуване (април 2010 г.)

Група на „туристите – прозелити”. Цялата група от 45 души се състои от хора с различен произход, възраст и социални позиции. Това временно пребиваващо заедно хетерогенно общество се състои от малки групички от по 2-3 приятели или колеги, 3 семейни двойки (синът на едната двойка се бе присъединил към родителите си) и майка с дъщеря. Половината от интервюираните (10 от 20) декларираха, че това е просто туристическо пътуване, което са предприели от желанието да видят много популярното място. Други 8 души съобщиха, че искат да научат повече за Източноправославното християнство и да се приблизят до един от най-важните му духовни центрове. Само трима, в това число и екскурзоводът, казаха, че са тръгнали на поклонническо пътуване. Почти две трети от хората видимо имат скромни доходи. Те си носеха сандвичи и вода от дома. Единствените „сувенири”, които си купиха от Гърция, бяха евтини кръстчета, тенекии със зехтин, големи кутии прах за пране и бутилки Узо. Спирката при магазин от веригата „Лидл”, не далеч от Метеори, е част от туристическата програма и всички коментират, че стоките в него са в пъти по-евтини отколкото в България. Въпреки скромните си

средства, тези хора си плащаха входните билети и си купуваха свещи във всеки манастир.

Можем да констатираме, че структурата на пътешествениците – 49 туристи (практикуващи Православието по конкретен повод), 8 прозелити (практикуващи Православни с повишен интерес към познанието) и 3 вярващи (напълно посветени на вярата практикуващи Православни) – е представителна за структурата на Православните в българското общество. Макар че вече са минали 22 години от края на социалистическия строй, ние все още нямаме пълно и релевантно изследване на религиозността на православните българи. Качествените данни от теренните наблюдения, обаче сочат сходни пропорции на практикуващите и вярващите в макрообществото.

Предпроектното проучване сочи, че повечето български граждани, които се заявяват като Православни християни, не притежават дори елементарни познания за историята и практиката на Църквата, за литургията и символите ѝ. Въпреки че след 1989 г. мнозина се кръстиха, а църковната венчавка преживя истински бум и намери своето място в модерните сватбени обичаи (Карамихова: 2008), мнозинството българи си останаха не практикуващи православни. Те почитат Коледа, Великден и големите християнски светци, но не постят и не присъстват на пълната литургия, а предпочитат да споделят празничното настроение със семействата и приятелите си или да тръгнат на път. Те посещават храмовете като туристи или, когато имат конкретна необходимост, да се обърнат към Бога за помощ. Основната част от познанието си за християнството тази група (тук наричани туристи) получава от медиите, интернет и градските легенди. Тя е най-продуктивна при изобретяването и стабилизирането на нови ритуали и вярвания, припознавани като „традиция” (по Хобсбаум).

Втората група, състояща се от хора над 55-60 години, показва нарастващ интерес към източноправославното християнство като концепция и като практики. В тази хетерогенна група се наблюдават различни нива на познание и посветеност. Някои от нейните „членове” посещават редовно енорийската църква; знаят кога точно да се прекръстят; някои пазят пости поне по три дни преди Коледа и Великден; някои са си наредили малък олтар у дома и редовно се молят. В термините на християнството като идеологическа система

и практики можем да назовем тази група „прозелити”. Те са на път да приемат напълно православието в душите си, но все още за тях е отреден нартексът. Лесно може да се проследи разликата между прозелитите и дълбоко вярващите християни. На въпроса: „Ти вярваш християнин – християнка ли си?”, незабавният отговор е „Да!”. На следващия въпрос: „Вярваш ли, че Бог е създал видимия и невидимия свят за седем дни?”, отговорите варират от: ”Има една невидима сила...” до “Модерната наука отхвърля това, но аз вярвам, че светците ме закрилят”. Дори когато тези хора приемат Светото причастие, изповедта не е сред задълженията им на християни. Най-честото обяснение е в липсата на доверие към свещениците.

Третата група – дълбоко вярващи православни – са се посветили на християнството по различни причини. Някои са отгледани в религиозни семейства, други са направили съвсем рационален избор (например да учат в Богословски факултет), трети са се обърнали към вярата поради криза в семейството или личния им живот. Стъпка по стъпка те задълбочават познанията си за Православното християнство, спазват всички правила и вярват дълбоко и осъзнато. В последните години се очертава тенденция тази група в обществото ни бавно да се увеличава.

Защо наблюдаваме такава пъстра мозайка в голямата група на източноправославни българи? Ще набележа само основните фактори, определящи структурата на православните по отношение на степента им на религиозност. За много дълъг период от време Българската източноправославна църква бе изгубила своята независимост и съществуваше в условията на иноверско господство (XIV–XIX в.). В резултат от това манастирската система, монашеството и черното духовенство понесоха тежки щети; в днешните български земи не се развиваха значими духовни и образователни центрове; българските православни общини бяха относително малки, земеделско-скотовъдни общности, изолирани чрез естествени природни граници, икономически и културно свързани с градски центрове, които са доминирани от чуждата власт. За това и основните регистрирани вярвания и практики в края на XIX в. най-често определяме като „народно” или „фолклорно” християнство, алтернативна православна масова експертиза, която смесва различни вярвания и практики,

леко оцветена от устно (чрез проповедите на слабо образовани свещеници и стари люде) и визуално (чрез нагледа на иконите и стенописите) предавано познание за християнството. Третото българско царство бе създадено като християнска държава, но Конституцията постулира секуларния ѝ характер. Младото българско общество бе благодатна почва за антиклерикалните настроения, характерни за модерните национални държави. Въпреки постоянните политически усилия да се изгради силна връзка между източното православие и българската национална идентичност (особено между двете световни войни), все повече българи се отдалечаваха духовно от църквата. За това не е изненадващо, че агресивният атеистичен проект на комунистите (1944–1989 г.) не срещна силна съпротива сред населението. С колективизацията на земите и горите окончателно бе прекъснат основният икономически източник за поддръжка на Църквата и тя се ослянаше единствено на иждивението на държавата. Генерацията на нашите родители, родени през 20-те години на XX в., бе първата, която напълно отхвърли вярата и религиозните практики, замествайки ги със силна вяра в науката, прогреса, социалното равенство. Те бяха искрено антиклерикално настроени, но и контролирани от властта се притесняваха от традицията да боядисват великденски яйца за доста дълъг период. Едва в края на 70-те години комунистическият режим включи в националистическата си идеология „културната съкровищница“ на православно християнство. Формирайки музеен статут на Църквата, водейки системна политика на контрол над свещеничеството, управляващите грижливо изтриваха от паметта на българите познанията за Православието. Все още срещащите се религиозни българи бяха обявявани за „тъмно наследство от миналото“. Те бяха официално класифицирани като ниско образовани възрастни хора, които ще си отидат по биологичния ред и за това към тях може да се прояви известна търпимост. Държавата използваше множество механизми за контрол и ограничаване на влиянието на Църквата, особено сред младежта. Духовниците бяха контролирани системно и най-често заставяни да бъдат в услуга на службите за сигурност; строго се контролираше ограниченият брой добре образовани духовници; повечето манастири бяха превърнати в музеи или изоставени.

По пътя на авторефлексивния метод мога да установя как конкретно са формирани моите нагласи, валидни за голяма част от връстниците ми. Единствените ми детски спомени за посещение на църква, само на село, са свързани с погребенията на непознати възрастни хора, на които ме водеше моята баба. Нито имам спомен, нито мога да си представя, че в такъв тягостен момент баба би ми разказвала или показвала каквото и да било от непознатия за мен свят на Храма. Вероятно се е въздържала и поради строгата забрана от страна на баща ми да бъда кръщавана или учена на каквито и да било „попщини”. Най-неприятната част настъпваше в църковния двор след опелото, когато всички трябваше да се подредим за снимка до ковчега. При това единственият ми близък контакт със свещеник бе на Йордановден (6 януари), когато селският поп идваше да ръси у дома със светена вода. Да, тогава той ми изглеждаше дебел, пийнал и алчен, носеше недотам чисто расо – детските ми спомени изцяло потвърждават образа на свещеника, утвърждаван от комунистите. И още, когато започнах кариерата си на учителка в началото на 80-те години на XX в., на всеки Великден трябваше да дежурия с колегите си около храма, за да не допуснем ученици да участват в богослужението. Тези принудителни нощни дежурства убиваха всяко желание да вникна в ритуала и да съпреживея с вярващите чудото на Възкресението. Спомените от детските ми приятелства не показват връстниците ми да са израснали по друг начин, с друго възпитание по отношение на Православието. Всъщност малка иконка имаше в стаята с огнището на една възрастна леля на село, която останалите жени одумваха постоянно.

Все още твърде близко свързаната с държавата църква не направи ефективни усилия, за да върне хората в храма след 1989 г. „Пастирът на Демокрацията”, отец Христофор Събев, се покри със скандална слава и от години е имигрант в САЩ. Обществото очаква без особени емоции предстоящото отваряне на досиетата на сътрудниците на Държавна сигурност из средите на клира. Публична тайна е, че ключовите фигури са сътрудничели на ДС. Неуспешният опит да се разцепи църквата и да се наложи алтернативният Синод на дядо Пимен се свързва чрез медийните атаки в общественото съзнание с борбата за контрол над Синодалната свещоливница. В резултат от

това хората загубиха вяра и в Светия Синод, и в неговата алтернатива. В проточилото се време на икономическа, социална и морална криза хората потърсиха различни източници, от които да черпят сила за духа и да намерят отговори на важните си въпроси.

В същото време възстановената свобода на вероизповеданията след 1989 г. отвори нова страница в религиозното образование в България. В църкви и манастири започнаха да се отварят неделни училища за вероучение; религиознанието стана свободно избираем предмет в държавните и общинските училища; отвориха се нови университетски програми. Новите генерации разполагат свободно с източници за повишаване на познанието и възвисяване на духа. Но християнските ценности, прокламирани като основни ценности на обединена Европа, системно биват низвергвани до клишета в устата на политици, които редовно нарушават поне две или три от Божиите заповеди. Масовата култура, все по-достъпна за младите чрез медиите и през световната мрежа, не допринася за духовно израстване на кръстените в Православието.

Това са само генералните рамки, които дават възможност да бъде разбрано състоянието на вярата и нагласите на вярващите в съвременна България и в частност – профила на хората, които наблюдавах по време на посещенията на Метеори. Разбира се, реалността е много по-нюансирана, но детайлното ѝ представяне излиза извън задачите на тази статия.

Поради сходствата, които показаха групите на “учителите” и “университетските преподаватели”, по-нататък в текста те ще бъдат обединени под общото име “туристи”. И така, в изходната точка на зоната на дома наблюдаваме три обособени ролеви групи с конкретна мотивация: туристи, религиозни туристи и поклонници. Какво се случва с тези роли, докато се върнат отново в зоната на дома предстои да бъде описано. Техните нагласи и очаквания се различават в много висока степен.

II. Пространството на Пътя:

Пътят на “туристите” и “туристите-прозелити” до манастирите се различаваше съществено. Тук е редно да бъде очертана ролята на туристическите агенции, вплътена в нашите екскурзоводи.

При пътуванията през 2007 и 2008 г. екскурзоводките бяха млади жени без специално образование в областта на туризма или по история и култура на Балканите. Основните им задължения бяха да контролират спазването на програмата, да подпомагат процеса на преминаване на границата, да настанят туристите в съответните хотели и да съберат всички в автобусите след посещението на манастирите. По силата на предварително споразумение и двете широко рекламираха прекарване на „гръцка вечер в таверна” по пътя от Метеори към Катарини. Първата екскурзоводка носеше малък туристически справочник и по пътя от време на време прочиташе по някой и друг ред, използвайки микрофона. Тя показа пълна липса на каквото и да било знание и разбиране за историята на местата, покрай които минаваше автобусът, с което предизвика остра саркастична реакция у групата учители. Втората бе принтирала няколко страници от интернет. След като разбра, че групата е съставена от университетски преподаватели в областта на хуманитарните науки, тя предпочете да си бърби с шофьора на автобуса по целия път. И в двата случая в Солун бе осигурен местен екскурзовод, който накратко обясняваше местните забележителности, покрай които преминаваше автобусът. Вътре в храма на св. Димитър туристите бяха оставени на самотек. Двете млади жени владееха слабо елементарен разговорен гръцки и предпочитаха да общуват с местните хора на (източноевропейски) английски или български език.

Нашият водач през 2010 г. е асистент в Богословския факултет на СУ „Св. Климент Охридски”. Завършил е магистратура по история и е защитил докторат по теология. Като докторант спечелил стипендия и учил една година в Солун. Обясни, че заедно с колегите си от Богословския факултет са създали програмата за религиозен туризъм. Още щом ни посрещна пред автобуса, поздрави с “Христос Воскресе!” – четиридесетдневния християнски поздрав след Великден. И на следните сутрини ни срещаше с този поздрав. По време на пътешествието ни изнасяше добре структурирани лекции по география, история, култура и икономика на местата, през които минавахме, със специален фокус върху историята на Гръцката православна църква и връзката ѝ с Българската православна църква. За всеки ден от пътуването той бе подготвил по една лекция за основните въпроси,

свързани с вярата. С отличното си владение на гръцки език той об-
щуваше свободно с местните хора, не пропускаше да превежда и
дообяснява интересни истории, които споделяше в разговорите с гръ-
ците. С влизането в София той подкани групата да подхване благо-
дарствена молитва за успешното и сигурно пътуване.

Така двете основни групи: „чистите туристи” и „туристите –
прозелити” по пътя бяха ръководени от екскурзоводи, представители
на туристическите агенции с различни роли. Групите от 2007 и 2008 г.
бяха оставени сами да направляват емоционалните и духовните си
нагласи на туристи и да се наслаждават на пътешествието. Групата
от 2010 г. бе напътствана да търси познание и да разсъждава над
основните въпроси на вярата, което е една от характеристиките на
поклонничеството.

III. Пространството, към което се стремят:

– Маршрутът

Маршрутът на трите пътешествия определи в голяма степен
характеристиките на поведението на групите. Катарини Паралия е
курорт, разположен в Олимпийската Ривиера, на около три часа път
с автобус от Солун. Групите от 2007 и 2008 г. бяха настанени в хоте-
лите около 6 ч. следобед и хората имаха много свободно време, което
посветиха на морския бряг, ресторантите, сувенирните магазини или
просто си почиваха. Пътуването до Метеори (на около 3 часа път)
започна около 8.30 ч. на следната сутрин. Програмата предвиждаше
да се прекарат около 5 часа в Метеори, време, което е достатъчно, за
да се посетят два манастира. Пътешествието от 2010 г. бе планирано
така, че в края на деня да се достигне с. Кастраки в подножието на
Метеори. Напускайки хотела около 8.30 на следващата сутрин, тури-
стите могат да бъдат на входа на Великия Метеор в 9 часа. Близостта
на хотелите до изходния пункт към скалите на Метеори, позволява
на пътешествениците да посетят, ако имат физическа възможност,
всичките шест отворени за посетители манастири. Така хотелът,
избран от туристическата компания за подслон и начална точка на
следващия етап от пътя, се превръща във фактор, който определя
времето, което може да бъде прекарано на Метеори, а следователно – и
броя на манастирите, които могат да бъдат посетени.

Информацията

Информацията за манастирите, която може да се получи само по времето на пътуването, се различаваше съществено при двете големи групи. Туристите от 2007 и 2008 г. бяха оставени сами да гледат, слушат и събират информация от надписи и брошури. Предполага се, вероятно, че това, което видят и чуят, е повече от достатъчно, защото предполагаемият акцент на тези пътувания е бягството от рутината, забавлението, екзотиката на природните и на сътворените от човека картини. Групата от 2010 г. имаше осигурен местен екскурзовод за първите четири манастира³. На всяко подбрано място гръцкият екскурзовод разказваше, а нашият водач превеждаше и дообясняваше, доколкото му позволяваше времето. Той се стремеше да въведе аудиторията в монашеския начин на живот също толкова, колкото и да обясни начина на изграждане и изписване на църквите. По този начин историята на Църквата и на изкуството, както и теологическите въпроси, се вплитаха естествено в разказите и показите му. Екскурзоводът не пропускаше да прикани пътешествениците да запалят свещ във всеки посетен храм, като кротко обясняваше, че това е начин и да се подпомогне Църквата.

– Ритуалите

Посещенията на туристите в Метеори са така организирани, че да не съвпадат с литургиите или – туристите да нямат достъп до тях. В тази точка, вероятно, може да се открие най-ясно влиянието на туристическия бизнес върху манастирския ред. Монасите или монахините могат да бъдат видени само зад касата в малките магазинчета за сувенири или, в много редки моменти – в манастирските дворчета. Общуването с монасите практически е изключено и за туристите, и за поклонниците, които са предприели пътуване, по дефиниция насочено към общуване с мъдрите и знаещи хора на мястото.

Така посетителите са оставени сами да преживеят светостта на мястото и да се помолят, за краткото време, определено от туристическата компания. Включеното наблюдение показва, че всеки пътешественик запали поне по една свещ на манастир. Всяка група бе изненадана да открие, че свещите са оставени върху шкафове със специален отвор за парите и никой не наблюдава кой какво взема и

плаща⁴. Начинът на запалване на свещичка и на молитва бе различен за всеки християнин. Някои от туристите не знаеха как да се прекръстят по православному. Трима от „прозелитите“ и трима от „поклонниците“ се молеха, правеха метани, целуваха иконите и реликвите. Поведението на останалите варираше – от просто туристическо любопитство да разгледат всичко до опит за подражаване на вярващите. При редките срещи с монаси (2010) в Големия Метеор пет от „прозелитите“ измолваха благословия. И някои от „туристите“ целуваха ръка на монасите. Вече в автобуса те бяха поучени, че ръката на свещеника или монаха трябва да се поеме с две ръце, а не с една. Само при протегнати две ръце духовникът прави кръстния знак и благославя. „Туристите“ нямаха търпение да проверят на практика новопридобитото познание и в следващия манастир един монах трябваше да благослови дългата опашка от посетители.

Поради това, че бяха държани на разстояние от монасите или други местни религиозни експерти в търсенето на алтернативен източник на информация за местните обичаи, посетителите се опитваха да повтарят това, което виждат като следи от поведението на други туристи, поклонили се на светите места преди тях. Туристическа универсалия е да се даряват монети на посетеното място с вярата, че човек отново ще се върне и ще преживее нови прекрасни мигове там. Православната традиция не забранява да се даряват пари на чудотворните икони. По трасето на стръмното изкачване към Големия Метеор може да се наблюдава хибриден съвременен ритуал. По средата на пътя в дълбока ниша в скалата е сътворен красив стенопис. Пред него видях оставени български, румънски и руски монети. Регистрирах, че поне по двама-трима от пътешествениците от всяка група оставят монети, някои без да се прекръстят. Любопитна да видя какво има скрито в малък мраморен съд в двора на Големия Метеор, вдигнах капака и открих българска стотинка. Дребни стотинки се виждаха в коритата на всички манастирски чешми. Посетителите следваха, вероятно неосъзнато, древната традиция да се благодари на водоизточника.

Друга устойчива универсалия е да се завърже парцалче или поне конче на клонка в района на свящото място⁵. Емпиричните етнографски данни сочат, че мнозина и днес вярват, че със завързаната

тъкан те оставят болестите си при дървото. Бях изключително изненадана, когато при първото си посещение на Големия Метеор (2007 г.) намерих дърво, цялото декорирано с бели парцалчета. “Това е Дървото на желанията”, каза млада туристка от нашия автобус, “Искаш ли кърпичка, за да си пожелаеш и ти нещо?”⁶. По правило съвременните туристи са сравнително по-млади, по-здрави и по-богати от посетителите на свети места в България, търсещи изцеление или утеха. Често дрехите на туриста са доброкачествени, нови и не е лесно човек да откъсне парцалче от марковата си блуза, например. Като комбинираме двата фактора – възраст и тип дрехи с дълбоката пропаст между така наречената жива старина и съвременното, можем да разберем различните стратегии. Обяснимо е защо Дървото на желанията е декорирано с мокри кърпички, които бележат броя на пожеланията за любов или успешно вземане на изпитите. На следващата година Дървото на желанията бе освободено от парцалчетата. Надпис на английски език предупреждаваше да не се завързва нищо по дървото. По парапета на оградата бе закована бодлива тел, за да попречи на туристите, които не биха се съобразили с предупреждението. През 2010 г. и надписът, и бодливата тел бяха изчезнали. Няколко мартенички, китайско производство, бяха окачени по клонките на дървото, най-вероятно без да са отправяни желания. Намесата на монасите обяснява защо при пътуванията през 2008 и 2010 г. не бяха регистрирани каквито и да било практики, свързани с дървета на светите места.

– Сувенирите

Възприеманата като осветена течаща вода е един от любимите сувенири, които хора отнасят в домовете си от светите места. Всички участници в трите пътешествия пиеха и миеха лицата си, а после си наливаха водичка от черковните и манастирските чешми. Половината от интервюираните (30 души) казаха, че ще си пазят „светената вода” за всеки случай. Една от „прозелитките” каза, че ще отнесе водата на много болна приятелка. Една от поклонничките каза, че ще наръси с водата семейството си „за здраве”. Знанието, че благословената изворна вода трябва да се занесе у дома е много устойчиво, но употребата ѝ варира. Едно десетгодишно момиченце се разплака през 2007 г., защото майка му по грешка изпила водата, налята в Големия Метеор в бутилка от Кока кола. Спътниците предложиха да споделят своите

запаси от осветена вода, но нещо друго привлече вниманието на детето и то спря да плаче. „Вече забравих коя вода в кой манастир налях”, гордо се чудеше един от туристите (около 50-годишен).

Купуването на сувенири се изживява като задължение от всички пътешественици. Евтини иконки и кръстчета, картички и брошури си купиха почти всички. Задължителна спирка в края на посещението на Метеори е огромният магазин, който предлага сувенири с различно качество и стойност – от ръчно нарисувани икони, до китайски черни (попски) гривни и декоративни магнитчета. „Учителската” група бе информирана, че в него се продават евтини златни верижки на метър. Така най-ценните подаръци за тази група бяха златните синджири и гривни. Някои туристи си купиха икони. Регистрирах как трима (двама през 2007 г. и един през 2010 г.) „осветиха” иконите. Те ги поднесоха към иконата на някой светец в следващия храм и постояха така в молитвен унес. Двама от “поклонниците” казаха, че ще осветят иконите си в своята църква в София.

Друга практика, много популярна в България, регистрирах през 2010 г. Хората носят в поклонническия център дрехи, кърпи или накити (кръстчета, медалиони с Богородица и др.). Те полагат за известно време донесеното върху прославена с чудесата си икона. Вярва се, че при съприкосновението, тези вещи ще добият изцелителна сила. Две от „прозелитките” носеха бельо и кърпи. Те ги поддържаха върху икона на Богородица, за която екскурзоводът каза, че е чудотворна. Друга „туристка”, виждайки и разпознавайки тази практика, започна да рови из дамската си чанта. Реши, че единственото, което може да получи и пренесе лечебната сила (и с което би могла да се раздели, разбира се) е гребенът за коса. Приблужи се до иконата, постави гребена и се помоли. Вече в автобуса сподели, че скъпа нейна приятелка е оперирана от рак на гърдата и се надява гребенът да ѝ помогне.

В две от манастирските черкви бяха поставени нарязани малки листчета и простички химикалки. Идеята е, че посетителите биха могли да изпишат имената на близките си, така щото те да бъдат споменати в следващата молитва за здраве. Според наблюдението само един от „туристите” (2010 г.) изписа имена и остави монета. Универсалната традиция да се „изпращат” писъмца до светец или

Бога наблюдавах при първите две посвещения в храма на св. Димитър Солунски (2007, 2008 г.). Посетителите изписваха молбите си на каквито листчета намереха и ги подпъхваха в стъкления похлупак, пазещ мощите. През 2010 г. стъклото бе плътно увито в прозрачно фолио, така щото нищо да не може да се пъха при мощите. Нарязани листчета и химикалки можеха да се намерят на сравнително отдалечена маса. Наблюденията показаха, че българските и румънските туристи, пребиваващи едновременно в храма, не пишат имена за прочитане по време на литургията, а изписват желания и се стремят да ги оставят колкото е възможно по-близо до мощите.

Едно от важните задължения на туристите е да фотографират посетените места и хора. Модерните дигитални фотоапарати превръщат любителската фотография в лесно и евтино удоволствие. Туристите от трите групи снимаха всички и всичко през цялото време. Във всеки манастирски двор имаше места, на които всички се изреждаха да се фотографират. Впечатляващите храмове и уникалните скали бяха регистрирани безброй пъти. Но туристите бяха малко разочаровани от забраната да снимат вътре в храмовете, както и от отказа на малцината срещнати монаси да се снимат за спомен. Туристическите гидове многократно повтаряха тези ограничения и разказваха страшни случаи на скандали с местните власти, когато забраните са били нарушавани.

– Получените послания.

Оказа се, че повечето туристки не знаят за изискването жените да носят дълги поли. Така удобните при пътуване панталони се оказаха проблем още при влизането в храма на св. Георги в Солун на Гергьовден (24.04.2010 г.). Малцината вярващи в храма реагираха много остро и съвсем не по християнски на външния вид на жените. В манастирите този проблем е решен. Разнообразни поли в тъмни десени се предлагат на дамите с панталони още на входа. Туристките ги приемат с видимо неудоволствие и често коментират съмнителната им чистота. Така кодът на облеклото издига първата видима преграда между местната традиция и туристите.

Вече споменатата връзка между Църквата и държавата е отчетливо видима в храмовете и манастирите. Туристите с любопитство отбелязват гръцкия национален флаг, изобразен на иконата на Вяра,

Надежда, Любов и майка им София в храма на Св. Димитър Солунски. Експозициите в манастирите, и най-вече в най-посещавания Голям Метеор, носят ярки политически послания. Един коридор с литографии от Първата световна война привлече вниманието на учителите и на преподавателите от университета. Там образът на „злите и диви“ български войници бе експониран на видно място. Категоричното присъствие на политиката рязко сваляше зараждащото се мистично настроение у посетителите. Те не рядко се дразнеха и от постоянното присъствие на гръцкия национален флаг, издиган редом с флага на Палеолозите, който днес се свързва с Гръцката православна църква и със знамето на Европейския съюз. Посетителите не приемаха, че мястото на светските политически знаци е в храма. Политическите послания като цяло сваляха религиозното напрежение и удържаха туристите в статута им просто на пътешественици.

Равносметка

Изследването на туристическите турове до Метеори през 2007, 2008 и 2010 г., показва, че могат да се определят два основни фактора, които ги дефинират като: просто туризъм, религиозен туризъм или поклонничество. Първият и най-важен фактор е мотивацията на индивида който е предприел пътешествието. Би могло да се каже, че активният агент в повечето случаи е индивидът, който пожелава да участва в религиозен туризъм или да извърши поклонничество. Той може да потърси информирано съвсем конкретен туристически продукт (и съответно – туристическа агенция), който ще задоволи потребностите му или случайно да попадне там, където (вероятно) иска. Информираността и парите, които човек може да отдели, са други важни фактори, определящи избора. В този смисъл пътешествието от 2010 г. се различава същностно от тези, предприети през 2007 и 2008 г. Въпреки обявените си образователни и познавателни цели, по-ранните пътешествия остават на нивото на привичните туристически турове до необикновено място, известно с уникалното си културно наследство. За почти всички участници през 2010 г. пътуването носеше характеристиките на религиозен туризъм. То обаче не отговори на очакванията на хората, които имаха нагласа да

извършат поклонничество. Те само слушаха и успяха да зърнат затворените врати пред местата, където се молят, споделят храната, работят и усъвършенстват духовността си монасите. Посетителите не бяха поканени да споделят монашеското битие дори за миг. Достъпът бе забранен. Посетителите бяха информирани за това от стандартни табелки, а ако проявяваха прекомерно любопитство и настойчивост, „дежурните по туристи” монаси деликатно и твърдо обясняваха, че духовната отдаденост на обитателите на манастира трябва да бъде уважавана и основно условие за това е туристите да бъдат държани на разстояние. Така, дори при искрено желание, участниците в този тип пътешествия си оставаха просто религиозни туристи, а не поклонници.

Водачът по време на пътешествието ни през 2010 г. направляваше цялата група по правилата на религиозния туризъм. Той поведе „прозелитите” по-близо до църквата и създаде възможност „чистите туристи” да се доближат поне временно до прозелитизма.

Концепцията на трите тура изключва по принцип каквото и да било общуване на пътешествениците с местните хора. Практически се осъществяваха съвсем краткосрочни връзки по време на общуването с хотелската администрация, сервитьорките, дежурните монаси в манастирите и продавачките в сувенирните магазини. Диалозите, водени като правило на развален английски или руски, съдържаха основно цифри – цените на входните билети, сувенирите, покупките от Лидл. Всъщност най-често цените бяха изписани на видно място или се изписваха в движение, а част от продавачите на евтини сувенири пред манастирите поназнайваха и български език. И това бе достатъчно.

Границата между България и Гърция стана по-пропусклива сравнително скоро. Културните граници между преобладаващия брой секуларизирани българи и мнозинството от религиозни гърци тепърва ще бъдат прекосявани и преформулирани.

БЕЛЕЖКИ

¹ За генерации българи гръцкият начин на живот бе символизиран от Зорба Гърка (игрален филм заснет по романа на Никос Казандзакис през

1964 г. от режисьора Михалис Какоянис). Узо, сиртаки, таверни с чинии за трошене, синьо небе, синьо море...

² Поради високата безработица в продължителния кризисен преход от държавно регулирана към пазарна икономика, столицата се превърна в магнит за младите хора, които не са избрали пътя на емиграцията, с по-добрите възможности за работа, забавления, повишаване на образованието и пр. От около 1 милион жители през 1989 г. в момента София наброява над 2,5 милиона.

³ Както ни бе обяснено, съгласно закона в Гърция екскурзоводи могат да бъдат само гръцки граждани. Чуждестранните екскурзоводи биха могли само да превеждат, ако е необходимо.

⁴ Цената на свещите варира от 0,50 евро до 50 евро. Беше срамно да разберем, че не един български турист си е послужил с наши монетки, за да си „купи“ свещ. Игуменът на манастира Русано даде на нашия екскурзовод пълна торба със стотинки, за да ги дари на някоя софийска черква. Бяха се събрали около 20 евро на дребни стотинки. Екскурзоводът ни предложи да дадем който колкото иска и да ги дарим на манастира. Групата събра и дари 50 евро.

⁵ По-подробно в: **Sharp (1997), Карамихова (2002)** и пр.

⁶ Именно в този момент се превърнах от турист в етнолог. Събраните по време на това пътуване данни позволиха да формулирам нов изследователски проект, който продължих със собствени средства през 2008 г. Пътуването през 2010 г. бе подкрепено със средства по проект N ДО 02/106/8.05.2009, Фонд Научни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

Карамихова, М. Приказка за Осман Баба. С., Акад. изд. Проф. Марин Дринов. 2002.

Карамихова, М. 2008: Булчинска снимка. *Revista de Etnologie și Culturologie*, Volumul III, Academia de Științe a Moldovei, Chișinău, 2002, Pp. 176 – 184.

Ambrosio, V. Sacred Pilgrimage and Tourism as Secular Pilgrimage. – *Tourism and Pilgrimage festivals Management: An International Perspective*. (eds. R. Raj and N. D. Morpeth). 2007, 78–88.

Bekiaris, A., M. Lepenioti, D. Loukas. Holy Meteora. A view from the monastery of Saiint Nicholas Anapafsas. *Walking Through the Monastic Community of Meteora*. Hellas Print Ltd., 2006.

Cohen, E. Who is a tourist? A conceptual clarification. – *Sociological Review* 22 (4), 1974, 527–555.

Fisher, B. Monument of Mall? Pilgrimage and Tourism in Indonesia. Paper given in November 2003 at the American Academy of Religion's annual meeting in Atlanta. <http://www.mcrit.com/Montserrat/documents/monumentormall.pdf> last visited: 21.05.2010.

Gunn, C. *Vacationscape: Designing tourist regions*. 2nd Ed. New York: Van Nostrand Reinhold, 1988.

Hobsbawm, E. Introduction: Inventing Traditions. – In: Hobsbawm E., Ranger T., (Eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983, 1–14.

Jafari, J. “The scientification of tourism.” – *Hosts and Guests Revisited: Tourism Issues of the 21st Century*, edited by Valene L. Smith and Maryann Brent. New York: Cognizant Communication Corporation, 2001, pp. 28–41.

Leiper, N. *Tourism systems: An interdisciplinary perspective*. Palmerston North, New Zealand: Massey University Printery, 1990.

Robertson, R. *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage, 1992.

Roudometov, V. Greek Orthodoxy, territoriality, and globality: religious responses and institutional disputes. – [Sociology of Religion, Spring, 2008](#).

Sharp, M. *Holy Places of Celtic Britain*. Blandford, 1997.

Smith, S. Defining Tourism: a supply side view. – *Annals of Tourism Research*, Vol. 15, 1998.

Turner, V., Turner. E. *Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives*. Columbia University Press. New York, 1978.

Williams, A. *Toward a Political economy of Tourism*. – Alan, A., L., Colin, M. Hall, A. Williams. *A companion to tourism*, 2004.

World Religious Travel Association <http://www.wrtareligioustravel.com/WRTA/Members/Advertising+and+Sponsorships/>, last visited on 18.05.2010.